ЕЗИКОВИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ТЕКСТОВЕ ОТ НЯКОЛКО СТАРОБЪЛГАРСКИ АМУЛЕТА

Величка Константинова (Шумен)

През последните петнадесет години бяха открити и публикувани група епиграфски паметници, които имат следните общи белези:

1. Написани са върху един и същ материал - олово. Народната вяра в тайнствената сила на оловото идва от древността и е свързана с практиката на магьосниците. Известни са няколко паметника от Панония от III в., наречени проклятийни таблички (tabellae defixiones), представляващи малки пластинки от олово, на които е написано името на този, който се проклина, заедно с молба към подземните богове да го погубят. Особено пагубните, унищо-жителни свойства на оловото се свързват както с това, че то е отровно, така и с неговия студен, сив цвят /Колосовска 1985:244/.

2. Имат едно и също предназначение - всички те представляват предпазни амулети, чиято сила не се свързва задължително със съдържанието на написания текст и с неговото четене, а със самото притежаване на амулета и с носенето му.

3. Обединяват се от съдържанието си - всички епиграфски паметници, за които става дума, съдържат апокрифни текстове, при това твърде разнообразни - от писмото на цар Авгар до Исус, до различните апокрифни молитви в цялата им пъстрота по отношение на форма и съдържание.

Тези писмени паметници (около двадесет) се откриват върху цялата територия на средновековната българска държава - Перник; с. Крън, Казанлъшко; с. Одърци, Добричко; с. Пет могили, Шуменско; с. Орешак, Варненско; Пъкул луй Соаре, Румъния /Попконстантинов, Кронщайнер 1984:19, 21, 40, 113, 119, 123, 135, 141/ - и явно са удовлетворявали определени социални потребности, задоволявайки религиозно-обредните, мирогледните и естетическите нужди на средновековния българин. Текстовете върху амулетите биха могли да се разглеждат като магическа литература, която е специфичен културен и исторически феномен, присъщ на всяка средновековна култура /Чернецов 1974:11/.

Предмет на настоящото изследване са текстове от три старобългарски амулета от X-XI в. Върху два от тях - от Пъкул луй Соаре и от с. Одърци - са изписани апокрифни молитви против нежит, а третият амулет, който е с неизвестно местонахождение, предаден от иманяри, съдържа писмото на цар Авгар до Исус.

Текст върху амулета от с. Одърци, Добричко

Лицева страна:

г[оспод]и: ѡ[є]ѹ х[рист]є н[и]к[а] одєлѣ
нєжитъ идѣше отъ ч
ръмънаго морѣ и сърѣтє
ис[оус]оу и рєчє ємѹ камо идє
онъ же р[є]чє идѫ въ човѣ
кѫ мозга исръцатъ кръвє
пролиатъ кости съкрѫ
шитъ и рєчє [ємоу] закл
инаѫ тѫ неж[итє да нє]
идєши въ човѣк[ъ] нъ идє
ши въ пѹ[сто мѣсто]
[о]браштєши ... д
єлє[нѫ] ... нъ и вънидѣ
ши въ гла[в]ы ихъ

Обратна страна:

и тѣмъ мозгъ исръ
чєши и кости съкрѫ
шиши и жилы съры
єши ти бо тръпѫтъ въ
сѫкъ ѧзѫ иди и нє обрѫ
... вѣкы до ѹготова
наго днє сѫдъ на [є]го ѹбо
и сѫ б[ог]а сѣдѫштаго на
прѣстолѣ херѹвимъсц
ѣ єго же трепєштѫ види
ма и невидима тъı жє

паче ѹбои с[ѧ] б[ог]а емѫ
же слава въ вѣкъ
[ам]инъ[1]

Текст върху амулета от Пъкул луй Соаре (Румъния)
Лицева страна:

[съ]ходѫщѹ їс[оусоу отъ] ꙁ...о н[ебесе]
[хо]дѫщоу же нежитѹ сър[ѣ]те ї[соу]съ ї рече
[е]моу камо идеши нежите ї ре
че емоу нежитъ азъ їдѫ въ чл[о]в[чѫ]
главѫ мозга їсмръ[ц]атъ въ к[ости]
[съ]кроушитъ ѡцї ослѣпитъ оуши
оглоушїтъ ї рече емоу обрати сѧ въ
[поуст]ѫ горѫ ї въ еленѫ главѫ и въ

Обратна страна:

[овь]нѫ тъ бо естъ тръпѣ
ливъ нынѣ и присно
и въ вѣкы вѣкомъ ам[инъ]
їс хс нїка[2]

Текст на писмото на цар Авгар
Лицева страна:

епистолна авгарова послана кь и[соусоу] х[ристос]ѹ с[ъ]п[а]сѹ ананиеѫ кѹ
рсомь вь градь ерѹсалимскы кь и[соусоу] х[ристос]ѹ с[ъ]п[а]сѹ благѹ ѣ
вльшѹ сѧ вь градѣ ерѹсалимѣ радовати сѧ а слыша
но бысть о тебѣ и о твоихь цѣлбахь бываемыхь т
обоѫ ѣко без вльхвованиа и чарованиа...ищи

и глаголомь единѣм слѣпымь прозира...є тв
ориши хромымь твориши и простираєши хромь
ѧ и слѫкьѧ и глѹхымь прослышати твориши
и нѣмым проглаголати и нечистыѧ бѣсы
и д[ѹ]хы изгониши и в дльгахь жзахь стражд
ѫщѧѧ ицѣлѣєши мрьтвыѧи въставил
єси и слышавь о тебѣ на ѹмѣ си положихь wт обо
ѹ єдиноѣко или ты єси б[о]гъ сшеды с небесє или
ѣко ты єси с[ъı]нъ б[о]жии твориши чѹ
деса и нынѣ написа
помолити

Обратна страна:

сѧ да подвигнеши сѧ к мѣ и придеши и с
трасть жже имамь ицѣлиши и слышахь
о тебѣ ѣко жидове ропщѫть и хотѧ
тѧ ѹбити град же мои мал єст єже
довлє обѣма нама амины• /Попконстантинов 1995/

Изследването на езика на текстовете от трите старобългарски амулета показва следното:

Фонетични особености

Ерови гласни - употребата им се вписва напълно в пъстрата картина, която представя състоянието на тези гласни през X-XI в. и свидетелства за промените в гласежа им. И трите текста са едноерови - в молитвите против нежит има само **ъ**, а в писмото на цар Авгар само **ь**, което ги присъединява към паметниците, отразяващи изравняването в гласежа на еровете. В текста от Пъкул луй Соаре няма нито един случай с изпуснат ер - на етимологичните си места са всички ерове в слаба позиция. Един път е употребен **ъ** вм. **ь** в **тръпѣливъ**. И в текста от с. Одърци употребата на еровете е почти без отклонения. От 31 употреби има само един случай с изпаднал ер в слаба позиция - **днє** вм. **дьнє** - и 5 случая, в които **ъ** стои на

мястото на **ь** - **чръмънаго, хєроувимъсцѣ, тръпѧтъ, въсѧкъ**. Във всички останали случаи еровете са на етимологичните си места.

Малко по-разнообразна е употребата на еровете в текста с писмото на цар Авгар. И тук се среща само един ер - **ь**. От 29 употреби на ерове в 22 случая **ь** стои на мястото на етимологичен **ъ**. Единствените два случая с етимологично употребен **ъ** са **богъ** и **сънъ** (**сънъ божии**) и по всяка вероятност това е резултат от дълбоко вкоренения навик при изписването на тези думи от кръга на сакралните лексеми. В 9 случая има изпаднал краесловен ер - **в, єдинѣм, нѣмым, въставил, с, к, град, мал, єст**; в 6 - изпаднал слаб ер в средисловие - **послана, кѵрсомь, єрѵсалимскы, цѣлбахь, сшєды, довлє**. По един случай има с вокализиран силен **ь** и **ъ** - **сшєды**, **ропьцѭть**. В три случая **ь** стои на мястото на **ъı** - двата случая са в определени форми на прилагателни имена в м. р., мн. ч., В. п. - **хромьѧ** и **слѫкьѧ**; третият случай е във формата за Им. п. ед. ч. на МДП I - **слышавь**. В случая с причастието може да се мисли за грешка на писача, тъй като в текста има **прослышати, слышано, слышахь** и в тези форми ери правилно е употребено на етимологичното си място. Същото би могло да се допусне и за употребата на **ь** вм. **ы** в случаите с прилагателните имена. Но може да се мисли и за възможността това да е особеност в говора на писача, за когото гласежът на ери се е изравнил с този на еровия вокал[3]. В такъв смисъл би могъл да се тълкува и обратният случай - употребата на **ы** вм. **ь** в **амины**. И тогава единичният случай с причастието **слышавь** също би могъл да се разглежда като надделяване на говоримия език над нормата, следвана от писача.

Носови гласни - и тук текстът от Пъкул луй Соаре не показва отклонения. Двете носови гласни (**ѫ** и **ѧ**) във всички случаи са употребени на етимологичното си място. По-пъстра е картината на тези гласни в текста от с. Одърци, в който има отклонения в употребата и на **ѫ**, и на **ѧ**. От 7 случая с употреба на **ѫ** три пъти тя е на етимологичното си място и 4 пъти е употребена вместо друга гласна - веднъж вм. **ъ** в **чловѣкѫ** (В. п. ед. ч.) и 3 пъти вм. **ѹ** в **съкрѫшитъ, съкрѫшиши, емѫ** (Д. п. ед. ч.). Тези случаи имат аналог в известните от старобългарските ръкописи примери, в които **ѫ** се

явява на мястото на етимологично оу, особено често в Мар. ев., и свидетелстват за ранни промени в гласежа на ѫ, която е изгубила своя назален елемент и се е сближила с оу /Гълъбов 1980:140-141/. Употребата на ѫ вм. ъ в **чловѣкѫ** вероятно също е резултат от разколебаване на назалността на ѫ и замяната й с неназална гласна в говора на писача на оловната пластина, като превес на говоримия език над неговата школуваност. Доколкото известните засега примери от старобългарските писмени паметници, в които се смесват буквите за ѫ и ъ са само три - **стѫзы** вм. **стьзѧ** (Мар.), **сьпрѫгь** вм. **сѫпрѫгь** в белоглинените керамични плочки от Преслав и **мьчими** вм. **мѫчими** (Супр.), като последните два са спорни /Харалампиев 1992:62/, - примерът с **чловѣкѫ** от оловната пластинка от с. Одърци е много ценен.

В текстовете от Пъкул луй Соаре и с. Одърци ѧ се среща 11 пъти - в 8 от тях тя е на етимологичното си място - **тръпѧтъ, трєпєштѧ, сѧ** (2 сл.), **тѧ, сѣдѧштаго, жзѧ**. Веднъж ѧ стои на мястото на ıа - **въсѧкъ** вм. **вьсıакъ**. Този пример, подобно на разгледаните по-горе случаи с ѫ, също говори за разколебаване в гласежа на ѧ и деназализацията й в говора на писача на пластинката от с. Одърци. Примерите от среднобългарските паметници за смесване на ѧ и ıа са многобройни, но доколкото ми е известно, случаят, за който става дума, засега е единствен от старобългарските писмени паметници.

Два случая със замяна на носовите гласни има в текста с писмото на цар Авгар - **ѫзахь** вм. **ıѧзахъ** и **страждѧштѧѧ** вм. **страждѫштѧѧ**. Първият би могъл да се тълкува или като още един от немногобройните примери за смесване на носовите гласни още в старобългарски, или като грешка на писача, предизвикана от близостта в графиката на двете думи. Последното изглежда малко вероятно, като се има предвид изключителната грамотност, с която е написан целият текст. Примери като втория - с ѧ вм. ѫ след палатална съгласна - макар и оскъдни, са известни от старобългарските ръкописи - **лъжѧщıє, плачѧщıи** (Ас.) и засега нямат еднозначно обяснение /Гълъбов 1980:143-144; Заимов 1983:57/.

Ятова гласна - в употребата й се наблюдава устойчивост и отклоненията са незначителни: от 40 употреби само в 7 случая ѣ не е на етимологичното си място. Нещо повече: всички отклонения са

еднообразни и се заключават в известната от старобългарските ръкописи (Сав., Унд. л., Ен. ап.) замяна на етимологичното **ꙗ** с **ѣ** - **ѣвльшоу**, **ѣко**, **морѣ**. Пет от седемте неетимологични употреби на **ѣ** са от писмото на цар Авгар - **ѣвльшоу** (1), **ѣко** (4), вписват се в правописната норма, следвана в този текст и отвеждат към ранната кирилица, която по всяка вероятност не е познавала **ꙗ** (Велчева 1980[а]:95-104; 1980[б]:62).

Неясна е употребата на **ѣ** вм. **є** в глаголната форма **вънидѣши**.

Морфологични особености

В областта на морфологията текстовете от трите амулета не излизат извън познатото от ръкописите. Падежната флексия се пази и не се наблюдават отклонения.

Интерес представляват няколко глаголни форми. На първо място това е формата за 3 л. ед. ч. сег. вр. **довлє** - **градъ же мои малъ єстъ єже довлє обѣма нама** - и формата за 3 л. мн. ч. сег. вр. **хотѫ** - **жидовє ропьштѫть и хотѧ тѧ оубити**.

Примерите с липса на окончанието -**тъ** в 3 л. ед. ч. сег. вр. в старобългарските писмени паметници бележат началото на тенденцията към пълно изчезване на това окончание в българския език - единични случаи се срещат в Мар. ев. (**да нє бѫдє бѣство ваше зимѣ**), най-много са в Супр. сб. Откриват се и в някои староруски преписи от преславски ръкописи - Симеоновия изборник от 1073 г. **пролѣѥ, помагаѥ, сътвори** /Добрев 1991:288/.

Много по-редки са случаите с отпадане на -**тъ** от окончанието за 3 л. мн. ч. сег. вр. (Ас. ев. **прозираѫ, вѣроуѫ;** Син. пс. **поидѫ, привєдѫ**) /Дуриданов 1991:548/, към които се прибавя и разглежданият пример.

От двата варианта на глагола „победя“ - **одолѣти** и **одєлѣти** - в текста от с. Одърци е избран вторият: **одєлѣ**. Предполага се, че редуването на коренната гласна **о/є** при този глагол е много стар, още праславянски процес и разпространената, вероятно народна форма, е била с **є**, докато тази с **о** е била присъща на книжовния език /Младенов 1979:130-131/.

Синтактични особености

В текста от Пъкул луй Соаре има два случая с употреба на Dativus absolutus - **съходмцоу їсоу отъ з҃ небесє ходмцоу же нежитоу сърѣтє їсъ** - една специфична старобългарска книжна конструкция, оформила се във връзка с нуждите на синтаксиса на писмения език. И в двата текста, съдържащи молитвата против нежит, има неколкократна употреба на супин - **идѫ мозга исръцатъ, идѫ кръвє пролиатъ, кости съкрѫшитъ** (с. Одърци); **идѫ мозга исмръцатъ, оци ослѣпитъ, оуши оглоушитъ** (Пъкул луй Соаре). Във всички примери, с изключение на последните два, допълнението на супина е в genitiv. И доколкото супинът в старобългарските писмени паметници се среща рядко, последователната му употреба в разглежданите текстове е забележителна.

В текста с писмото на цар Авгар има два случая на употреба на - Dativus cum infinitivum - **глаголомь єдинѣм глоуҳымь прослышати твориши и нѣмымь проглаголати**. Подобен пример има в Супр. сб. - **и авиє сътвори прослъшати глоухоумоу**.

В текста с писмото на цар Авгар има и един случай със силно управляем дателен падеж в обектна функция при преходни глаголи със значение "причиняване нещо на някого“ - **творити, оучинити, съдѣлати** /Минчева 1991:454, 462/ - **глаголомь єдинѣ хромымь твориши**.

Правописни особености

По отношение на правописа текстовете от трите амулета показват твърде голяма близост. Най-последователно е издържана нормата, която се следва в текста с писмото на цар Авгар. Нейните особености са:

1. Употреба само на един знак за ер - **ь**.
2. В съответствие с това ери се означава само с **ы**.
3. Употреба само на лигатурата ᲂ᳔ за **оу**.
4. Наличие само на **щ**.
5. Липса на йотувани букви.
6. Употреба на две букви за назалните гласни - **ѫ** и **ѧ**.
7. Групи **рь**, **ль** за сонантичните **р** и **л**.
8. Употреба на **ѣ** вм. **иа** в началото на думата.

Правописът на текстовете с молитви против нежит има същите особености, с изключение на употребата на буквите ѹ и щ - в текста от Пъкул луй Соаре се предпочита диграфът ѹ (7) вместо лигатурата ᲂ (2), а за щ има само лигатура. В пластинката от с. Одърци съотношението е обратно - предпочита се ᲂ (6) вместо диграфа ѹ (2). За щ се пише само шт.

Общото в правописа на трите текста е:

1. Употреба само на един знак за ер - ъ в пластинките от Пъкул луй Соаре и с. Одърци; ь в текста с писмото на цар Авгар.

2. Липса на йотувани букви.

3. Две букви - ѫ и ѧ - за назалните гласни.

4. Групи ръ, лъ.

Известна е зависимостта, наблюдавана в кирилската ръкописна практика, между употребата на знаците за еровете, от една страна, и на тези за носовите и йотуваните гласни, от друга. Установено е, че при едноеров правопис има употреба само на ѫ и един знак за малката носовка и че употребата на йотувани букви е ограничена или въобще липсва /Тот 1985:128-130; 143-145; Смядовски 1993:95/. Разглежданите текстове потвърждават това и най-близък паралел в това отношение имат с ръкописи като Ундолските листи, Енинския апостол, Македонския кирилски лист, за които се смята, че са писани на най-стария тип кирилица /Тот 1985:146/.

Текстовете от трите амулета следват напълно или много близо правописа на тези ръкописи, поради което могат да се определят като източнобългарски по произход и отразяващи едно старинно състояние на кирилицата. Съвършено издържаната правописна норма на текстовете от амулетите предполага съществуването и влиянието на авторитетен книжовен център, „висок уровен на писмеността и образованието, голям брой грамотни хора“ /Тот 1985:70/, към които са принадлежали и авторите на разглежданите текстове.

БЕЛЕЖКИ

1. Текстът е по преписа, даден у Попконстантинов, Кронщайнер 1994:116. В набрания на компютър текст, даден у Попконстантинов, Кройнщайнер, с. 113-115, са допуснати някои несъответствия в сравнение с преписа на с. 116. Текстът е разположен в 14 реда, а не в 15. Третият ред е ръмънаго

морѣ и сърѣтє, а не само ръмънаго морѣ. Петият ред също е разделен на две и част от него е дадена като шести ред, а според преписа това е ред четвърти и изглежда така - и[соус]оу и рєчє ємѹ камо идє. В началото на р. 7 думата е пролиꙗтъ, а не пролиѧтъ. В р. 8 след рєчє в преписа липсва ємоу, което е дадено в набрания текст и то без скоби. В р. 11 като липсваща е посочена само част от думата нє[жи]тє, а всъщност липсва [итє да нє] и целият ред е - инаж тѫ нєж[итє да нє]. Неточно е прдставен и р. 13 - ши въ пѹ[с]то мѣсто [] ж обращтєши []л[]. В преписа изобщо липсва думата мѣсто и краят на думата пѹсто, а обращтєши е в началото на следващия ред. И така, този ред, единадесети според преписа, и следващият, дванадесети, са:

ши въ пѹ[сто мѣсто]

[о]бращтєши с[ѧ]...д....

Р. 14 от набрания текст е даден по следния начин - єлє[нж] []ъIIIън вънидѣ. Всъщност това е р. 13 от преписа и изглежда така - єлє[нж]... иъ и вънидѣ.

На обратната страна текстът е разположен в 14 реда, а не в 12. В р. 3 между шиши жилъı е пропуснат съюзът и, а ерът в ери от жилъı и съръı е голям, а не малък. В р. 5 след иди е дадено безсмислено съчетание от букви ино, което всъщност представлява две думи и нє. В края на този ред стои обрѧ, а не обра. Запазената част от р. 6 започва с вѣкъı и липсва []с[]въ, което е дадено в наборния текст. Р. 8 и р. 9 от преписа:

и сѧ в[ог]а сѣдѧштаго на

прѣстолѣ хєрѹвимъсц

са дадени като един ред (8), с неточно развързване на $\overline{\text{бга}}$ - сѧ бог[а] сѣдѧштаго на прѣстолѣ хєрѹвимъсц. В р. 10 ерът от ери в тъı също е голям, а не малък. Малката носовка от сѧ в р. 11 липсва в преписа, а[м]инъ, което стои в края на р. 12, всъщност е [ам]инъ и е последният, 14 ред.

2. Текстът е по преписа, даден у Попконстантинов, Кронщайнер 1994:126. В набрания на компютър текст, даден у Попконстантинов, Кронщайнер, с. 123-125 са допуснати някои несъответствия в сравнение с преписа на с. 126. Уточненията засягат текста от лицевата страна. В началото на р. 1 липсва съ от думата [съ]ходѧштоу, липсва и предлогът отъ след $\overline{\text{їс}}$. В началото на р. 3 липсва є от ємоу. Липсва и съюзът ї след нєжитє. В исмръцатъ от р. 5 липсва ц. В началото на р. 6 от думата съкроушитъ липсва само съ-, а не [съкр]оушитъ. В думите обрати сѧ от края на р. 7 няма липсващи букви. Възстановената част от прилагателното име в началото на р. 8 би трябвало да бъде [поуст]ж, а не [постъıн].

3. Виж примери за това у Гълъбов /Гълъбов 1980:132/.

ЛИТЕРАТУРА

Велчева 1980[а] **Б. Велчева**. Праславянски и старобългарски фонологични изменения. С.

Велчева 1980[б] **Б. Велчева**. За правописа на Супрасълския сборник. В: Проучвания върху Супрасълския сборник, Старобългарски паметник от X в. С.

Гълъбов 1980 **Ив. Гълъбов**. Старобългарски език с увод в славянското езикознание.С.

Добрев 1991 **Ив. Добрев**. Лични окончания на старобългарските глаголи. В: Граматика на старобългарския език. С.

Дуриданов 1991 **Ив. Дуриданов**. Морфологичен развой на старобългарския език. В: Граматика на старо-българския език. С.

Заимов 1983 **Й. Заимов**. За смекчаването на съгласните и за замяната на носовките в Асеманиевото евангелие. *Старобългаристика*. кн. 3.

Колосовска 1985 **Ю. К. Колосовская**. Культура древнего Рима. Т. II. М.

Минчева 1991 **А. Минчева**. Значение и употреба на падежите. Падежна рекция. В: Граматика на старобългарския език. С.

Младенов 1979 **Ст. Младенов**. История на българския език. С.

Попконстантинов Кройнщайнер 1994 **K. Popkonstantinov**, **O. Kronsteiner**. 1 Старобългарски надписи. В: *Die slawischen sprachen*. 36.

Попконстантинов 1995 **К. Попконстантинов**. Епиграфските паметници и писмената традиция в България (IX-X в.) - докторска дисертация. Велико Търново.

Смядовски 1993 **Ст. Смядовски**. Българска кирилска епиграфика IX-XV в. С.

Тот 1985 **И. Тот**. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI-начале XII вв. С.

Харалампиев 1992 **Ив. Харалампиев**. История на българския език. Велико Търново.

Чернецов 1974 **С. Б. Чернецов**. Эфиопские магические свитки. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат исторических наук. Л.